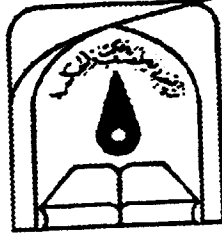

۲۷.۲
۲۰۲۰/۰۹/۱۶

۳۹۵۳۴

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

016057

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

حیات سیاسی شیخ محمد خیابانی

رسول بهرامی

استاد راهنما:

دکتر سید هاشم آقاجری

استاد مشاور:

دکتر محمد علی اکبری

تابستان ۱۳۸۰

۱۳۸۰ / ۱۱ / ۲۴

کتابخانه
دانشگاه تربیت مدرس
کتابخانه مرکزی

۳۹۶۳۶

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم / آقای رسول بهرامی

تحت عنوان حیات سیاسی شیخ محمد خیابانی

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد میکنند

اعضاء هیئت داوران

۱- استاد راهنما: دکتر سید هاشم آقاجری

۲- استاد مشاور: دکتر محمد علی اکبری

۳- استاد ناظر: دکتر سید عطاء الله مهاجرانی

۴- استاد ناظر: دکتر صالح پرگاری

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: دکتر سید هاشم آقاجری

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
((کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر سید هاشم آقاجری و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر محمد علی اکبری از آن دفاع شده است.

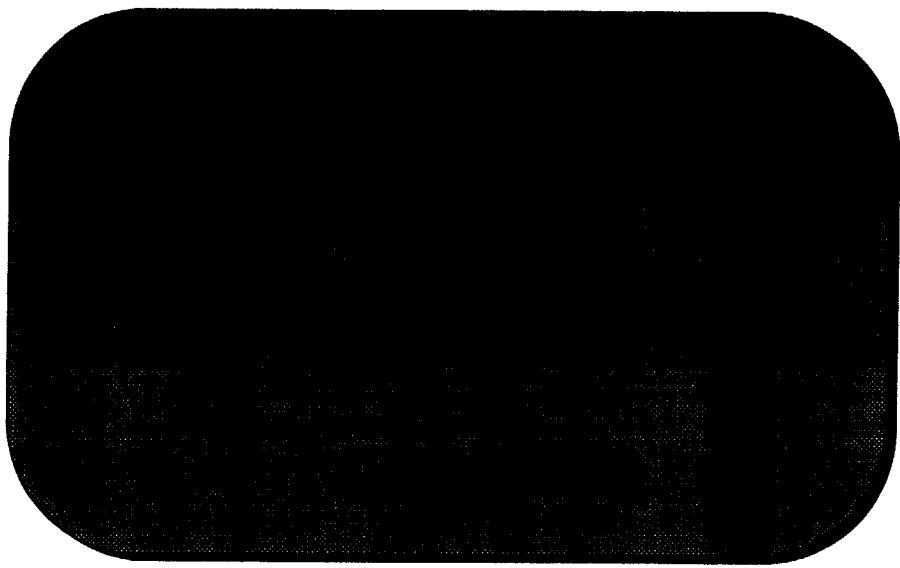
ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تادیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصل کند. به علاوه دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب رسول بهرامی دانشجوی رشته تاریخ مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

رسول بهرامی

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متعال لازم می دانم که از کار و تلاش علمی بزرگوارانی که منت آموختن و تعلیم و تربیت این شاگرد خود را در طول دوران حیات بر عهده داشتند، قدردانی نمایم. از آموزگاران دوران دبستان تا اساتید گرانقدر دانشگاه که از دسترنج عمرشان و خرمن علمشان بهره گرفتم، خالصانه و خاضعانه چنانکه شایسته شانسان باشد تقدیر و تشکر می نمایم.

از زحمات فراوان اساتید گروه تاریخ بویژه از عنایات استاد ارجمند و بزرگوارم جناب آقای دکتر سید هاشم آقاجری که در طی سنوات تحصیل و کار رساله را هنمایی و ارشاد این شاگرد را بر عهده داشتند و در مشکلات صمیمانه و دلسوزانه فراتر از استاد راهنما بودند کمال تشکر قدردانی می نمایم. همچنین از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر اکبری که مسئولیت مشاوره این رساله را بر عهده داشتند و با وجود مشغله فراوان از دقت نظر و نکته سنجی علمی شان استفاده نمودم تشکر و سپاسگزاری می نمایم.

از استادان بزرگوارم جناب آقای دکتر مهاجرانی و جناب آقای دکتر پیرگاری که اساتید ناظر رساله بودند و افتخار شاگردیشان را داشته ام و خوشه چین خرمن معرفتشان بوده ام قدردانی و تشکر می نمایم.

در پایان از همه عزیزان بزرگواریکه مشوق من در ادامه تحصیل بودند و در انجام این رساله به شیوه های گوناگون مشارکت و دخالت داشتند خالصانه تقدیر و تشکر می نمایم و آرزوی موفقیت و بهروزیشان را از ایزد متعال خواهانم.

وما تو فیقی الا بالله

حیات سیاسی

شیخ محمد خیابانی

آنانی که نه تنها برای القای انقلاب سیاسی
بلکه برای تلقین انقلاب فکری در ایران
کار کرده اند به همان نسبت که شمار
آنها اندک است ارزش و مقامشان
والاست

چکیده

روند رشد جریان‌های سیاسی، فکری در ایران با طلوع مشروطیت تقویت می‌گردد. لیکن با ظهور استبداد صغیر و جو خفقان مرکز، حرکت‌های اعتراض‌آمیز به ایالات کشیده می‌شود. یکی از رهبران این جنبش‌ها شیخ محمد خیابانی بود که با پیشینه علمی و مولفه‌های فکری (اسلام، دموکراسی و سوسیالیست) قوی وارد میدان سیاست می‌شود. در استبداد صغیر، مجلس دوم، اشغال تبریز توسط نیروهای روسی و عثمانی در کنار سایر آزادیخواهان علیه استبداد و استثمار خارجی وارد عمل می‌گردد. وی مردم را با تقویت فکری در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آماده مقابله با آنها می‌کند. خیابانی برای اشاعه افکار خود روزنامه «تجدد» را با همکاری پیروان خود منتشر می‌نماید. او به اصلاحات از طریق تحول و تکامل اندیشه‌های سیاسی و تنویر افکار مردم پایبند بود و اعتقاد داشت که نهضت‌های فکری با ثبات‌تر از حکومت‌های نظامی است. خیابانی تجدد سیاسی و ادبی را لازم و ملزوم یکدیگر می‌دانست. وی با تغییر نام آذربایجان به آزادستان، انتقال مرکز قیام از اداره تجدد به عمارت عالی قاپو باعث تضعیف جنبش خود می‌شود که اختلاف درونی حرکت (تجدیدیون - تنقیدیون)، عدم همکاری و پیوند با دیگر حرکت‌های ایالات (جنگل، قیام کلنل، جنوب)، نداشتن پشتوانه مذهبی، با همسو شدن سیاست‌های انگلستان در تشکیل حکومت مقتدر مرکزی در ایران و عوامل سیستمیک دیگر زمینه سرکوبی قیام فراهم می‌گردد و در نهایت به دست عنصری آزادیخواه (مخبر السلطنه) متلاشی می‌شود. نکته قابل توجه در مورد قیام این است که مقصد و هدف اصلی، اصلاحات عمیق و دقیق بدون کمترین وابستگی به عناصر وابسته داخلی یا دول خارجی در آذربایجان بود که بعد از رشد و تکامل این روند در آذربایجان، به تمام نقاط ایران گسترده شود. بنابراین ایده تشکیل حکومت مستقل جدا از ایران منتفی است.

کلمات کلیدی، شیخ محمد خیابانی، حیات سیاسی، قیام، اصلاحات، آذربایجان

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲.....	مقدمه.....
۷.....	تعریف مسأله و بیان سوال.....
۷.....	فرضیات تحقیق.....
۸.....	سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۸.....	اهداف.....
۸.....	روش پژوهش.....
۸.....	نقد و بررسی منابع.....

فصل اول: شیخ محمد خیابانی از تولد تا مجلس دوم

۱۸.....	۱-۱- دوران کودکی تا آغاز جوانی.....
۲۱.....	۲-۱- فعالیت در انجمن در دوره مجلس اول و استبداد صغیر.....

فصل دوم: خیابانی در مجلس دوم

۲۹.....	۱-۲- روند تحولات سیاسی تبریز از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۸ هـ.ق.....
۳۹.....	۲-۲- زمینه‌های تشکیل مجلس دوم و انتخابات خیابانی.....
۴۳.....	۳-۲- التیماتوم روسیه و عکس العمل خیابانی در مجلس دوم.....
۴۷.....	۴-۲- انحلال مجلس دوم و پیامدهای آن.....

فصل سوم: کارنامه سیاسی شیخ محمد خیابانی در دوران اقامت تبریز تا آغاز قیام

- ۱-۳- حضور خیابانی در تبریز تا خروج روسیه ۵۲
- ۲-۳- فعالیت‌های شیخ محمد خیابانی همزمان با انقلاب اکتبر روسیه ۵۵
- ۳-۳- دوران غیبت نیروهای روسیه تا اشغال آذربایجان توسط نیروهای عثمانی ۶۰
- ۴-۳- اقدامات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی شیخ محمد خیابانی مقارن حضور نیروهای عثمانی ۷۰

فصل چهارم: زمینه‌های قیام شیخ محمد خیابانی با تکیه بر قرارداد ۱۹۱۹

- ۱-۴- انتخابات دوره چهارم و علنی شدن قرارداد ۱۹۱۹ ۷۶
- ۲-۴- اعزام هیأت نظامی دولت مرکزی به تبریز و عکس العمل آزادیخواهان ۸۵
- ۳-۴- افکار و اندیشه‌های سیاسی خیابانی ۹۴

فصل پنجم: دوران قیام شیخ محمد خیابانی

- ۱-۵- کوشش‌های سیاسی خیابانی در اداره تجدد و عمارت عالی قاپو ۱۰۲
- ۲-۵- روند افول و سرکوبی قیام ۱۱۶
- نتیجه ۱۳۰
- منابع و مأخذ ۱۳۵
- پیوست ۱: روزشمار حیات سیاسی شیخ محمد خیابانی ۱۴۳
- پیوست ۲: نقشه
- پیوست ۳: تصویر روزنامه
- پیوست ۴: اسناد بهره برداری شده

مقدمه

طلوع انقلاب مشروطیت ایران که در سال ۱۳۲۲ ق. به وقوع پیوست یکی از تحولات مهم سیاسی ایران محسوب می‌شود که در به ثمر نشستن حکومت قانون بر ایران نقش علما و روشنفکران از سایر قشرها بیشتر و اساسی‌تر بود.

پیروزی مشروطه خواهان و تشکیل مجلس، تغییر عمده‌ای در وضعیت ایران به خصوص از لحاظ سیاسی و رشد فرهنگی مردم داشت. انتقال اخبار و تجربیات اندیشه‌های سوسیال دموکراسی توسط قشر روشنفکر که تحت عناوین مختلف تحصیلی و یا تجاری مدتی را در روسیه سپری کرده بودند در کنار عملکرد آگاهانه علما راهگشای مشروطیت می‌گردد.

مردم ایران که سالهای زیادی از عمر خود را در رژیم استبدادی گذرانیده بودند و در طول این مدت رنجها و مصائب زیادی را متحمل گشته و کمتر آسایش و امنیت دیده بودند، لذا برای مشروطه و حاکم شدن قانون هزینه گزافی پرداختند و لذا حاضر نبودند به راحتی آن را از دست بدهند در مقابل عوامل وابسته داخلی و سلطنت طلبان و همسایگان استعماری (روسیه و انگلستان) که با وقوع انقلاب ایران و شروع روند اصلاحات منافع خود را بر باد رفته می‌دیدند در برابر این جریان به شدت جبهه‌گیری می‌کنند و با توجه به نوپایی مجلس و نقایض قانون اساسی به خصوص در زمینه تقسیم مسئولیت‌های میان شاه و مجلس و کم تجربگی کسانی که حاکمیت مشروطه را در دست گرفته بودند زمینه را برای سرکوبی آزادیخواهان و به توپ بستن مجلس فراهم می‌کنند و دوباره سایه استبداد در کشور به خصوص در مرکز گسترده می‌شود.

با ایجاد جو خفقان در مرکز دامنه مبارزات به ایالات کشیده می‌شود و آزادیخواهان و نمایندگان مجلس و روشنفکران برای هدایت اعتراضات مردمی به ایالتهای خود روی می‌آورند. در میان اعتراضات ایالات فعالیت‌های مردم آذربایجان از شدت بیشتری برخوردار بود. لذا برای سرکوبی آنان از طرف مرکز سپاهی تجهیز و به فرماندهی عین الدوله گسیل می‌شود که منجر به جنگ داخلی می‌گردد. مردم در کنار رهبری روشنفکران و مجاهدان و علمای آزادیخواه در برابر ارتجاع داخلی و نفوذهای دول خارجی به شدت مقاومت می‌کنند. یکی از رهبران این مبارزات که در صحنه‌های علمی، سیاسی، نظامی در کنار سایر آزادیخواهان مبارزه می‌کرد شیخ محمد خیابانی بود. وی همواره در طول حیات سیاسی خود دست به مبارزه فکری علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی می‌زند. در دوران استبداد صغیر همگام با آزادیخواهان و مردم علیه استبداد محمد علی شاه وارد میدان می‌شود. اسماعیل امیر خیزی در کتاب خود (قیام آذربایجان و ستارخان) با توضیح دوره جنگ داخلی تبریز بارها از فعالیت‌های شیخ محمد خیابانی در روحیه بخشیدن به مجاهدان در سنگرها تمجید می‌کند و از شرکت وی به عنوان نماینده آزادیخواهان در مذاکرات و جلسات مهم خبر می‌دهد. خیابانی با عملکرد مثبت خود، بعد از فتح تهران به دست آزادیخواهان و با گشایش مجلس شورای ملی به عنوان نماینده مردم آذربایجان در دوره دوم انتخاب می‌شود و با حضور در مجلس همواره از منافع و حقوق ملی و حکومت دموکراسی پشتیبانی می‌کند که در مذاکرات دوره دوم مجلس شورای ملی جبهه‌گیری شدید او علیه التیماتوم روسیه مؤید این موضوع است. شیخ محمد بعد از این جریان به ناچار مدتی را دور از وطن سپری می‌کند و در این مدت با اندیشه‌های نوین حکومت از نزدیک آشنا می‌شود و بعد از

برگشت به تبریز با تشکیل کمیته ایالتی، دوباره فعالیت حزب دمکرات را در این شهر شدت می بخشید. کسروی ضمن اشاره به این دوره از حیات سیاسی خیابانی در کتب (تاریخ هیجده ساله آذربایجان) و (قیام شیخ محمد خیابانی)، وی را فردی با دیسپلین قوی، زیرک، خودرأی که کمتر با اطرافیان خود مشورت می کند؛ معرفی می نماید.

خیابانی با افزایش فعالیت هایش در زمینه سیاسی، اقتصادی (تشکیل کمیسیون) و فرهنگی در میان مردم محبوبیت خاصی پیدا می کند.

وقوع انقلاب اکتبر روسیه و تغییر رویه آن کشور در قبال ایران و حمایت انقلابیون روسیه از آزادیخواهان، نفوذ خیابانی را بیش از پیش افزایش می دهد و عدم موفقیت دولت عثمانی در اشغال آذربایجان و شکست تز (پان ترکیسم) مکمل این جریانات می گردد. بادامچی یکی از آزادیخواهان و نزدیکان خیابانی در این باره می نویسد خیابانی در این دوره با خروج نیروهای عثمانی، بعد از بازگشت از تبعید محبوبیت خاصی پیدا می کند که با این نفوذ، وی در مقابل اقدامات دولت مرکزی و تشکیل کابینه های وابسته ایستادگی می کند و از آنها با عنوان کابینه های فساد نام می برد و خواستار تغییر هر چه سریع آنها می شود. خیابانی با اصرار و پافشاری بر روی خواسته های خود، دولت مرکزی را وادار به صدور مجوز انتخابات دوره چهارم مجلس می نماید و با دعوت به همکاری جناحهای مختلف حزب دمکرات (تنقیدیون و تجدیدیون) با کسب ۶ کرسی از ۹ کرسی مجلس، حزب دمکرات در مقابل سلطنت طلبان و محافظه کاران پیروز می شود.

وثوق الدوله که در این هنگام همه چیز را از دست رفته می دید با اعزام هیاتی به ریاست ماژور بیورلینگ درصدد سرکوبی حزب دمکرات بود که با عملکرد ضعیف

آنها و اتحاد آزادیخواهان و توطئه علیه هیات مرکزی، درگیری آنها به جنبش علیه مرکز و اخراج آنها می‌انجامد. «ماژور بیورلینگ»^(۱) در ضمن اشاره به این حوادث در مجموعه اسناد موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، علل وقوع آن را عدم تأمین بودجه از طریق مرکز و همکاری نیروهای ایالتی مخالف دولت مرکزی می‌داند.

کسروی نیز با بیان این حوادث در دست نوشته خود از آن به عنوان آغاز قیام تبریز علیه ارتجاع داخلی و نفوذ دولتهای بیگانه یاد می‌کند. قیام خیابانی یک جنبش فکری بود که می‌خواست بر پایه آگاه ساختن مردم و آماده نمودن اذهان آنها، روند اصلاحات را ابتدا در آذربایجان به صورت دقیق و همه جانبه و بدون کوچکترین دخالت عوامل استبداد داخلی اجرا کرده و سپس به تمام نقاط ایران گسترش دهد. وی بارها در نطقهای خود به این مساله اشاره می‌کند. اکثر نطقهای وی که در روزنامه (تجدد) به چاپ می‌رسید تایید این مدعاست. هر چند پایه‌های قیام، رشد فکری توده مردم بود اما این امر هنوز فراهم نشده بود. حتی در این زمینه، قیام از طرف علماء و مراجع تقلید حمایت نمی‌شود و فشارهای داخلی و تهدیدهای دول همسایه استعماری (روسیه و انگلستان) و عدم ارتباط و هماهنگی میان جنبش‌های آن دوره، باعث سرکوبی قیام می‌گردد و دفتر زندگی سیاسی خیابانی بامرگ وی بسته می‌شود.

درباره حیات سیاسی شیخ محمد خیابانی و قیام او تالیفات و مطالب زیادی تدوین نشده است و آن چه هم موجود است بیشتر به زبان سیاست و با قلم تعصب جمع آوری و بدون گردیده است و شخصیت واقعی وی در پس پرده غرض ورزیها و تعصبات شدید پنهان مانده است و از منظر تاریخ و لسان تاریخ نگاری کمتر مورد بررسی و